

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԵՌՅԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
ԱՆՈՒՐՅԱՆԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ

Հասարակության երեք իրավահավասար դասերից բաղկացած լինելու հնդեվրոպական ավանդույթը այնքան խոր արմատներ էր մետել հայ իրականության մեջ, որ պայմանավորել էր անգամ հայկական քնակավայրերի հասարակական կառույցի եռակենտրոն համակարգը: Եստ անդերում այն իր ուրվագիծը պահպանել էր անգամ 20-րդ դարի սկիզբը: Հայկական շատ գյուղերի ավանդական կենտրոնում՝ գյուղամիջին, որպես կանոն, գտնվում էր աղբյուրը կամ ամենահարգի ծառը (հաճախ երկուսը միասին): Ինչպես աղբյուրը, այնպես էլ ծառը մայաքրիստոնեական դարերում համարվում էին խորհրդանշիչ-առարկայացումները Մայր դիցուհու (կամ նրա հետնորդ աստվածության), որը պտղաբերությունն ու քերթությունն անձնավորելով՝ հանդես էր գալիս որպես քարիքներ արտադրող դասի հովանավոր աստվածություն: Ըստ այդմ, դրանց մոտ էին տեղի ունենում բնության քարիքների և արհեստագործական արտադրանքի փոխանակում-վաճառքի գործընթացները: Գյուղամիջին էին գտնվում նաև գյուղապետի նստավայրը՝ գյուղի վարչական կենտրոնը, և եկեղեցին՝ հոգևոր կենտրոնը: Մեր դյուցազնավեսի ստանձին պատումների համաձայն՝ Ծովինարի երկվորյակ որդիները հիմնադրել էին մայի Սասուն քնակավայրը՝ քարիքներ արտադրողների կենտրոնը, ապա Սասնա քերդը՝ զինվորական դասի կենտրոնը, ի վերջո՝ եկեղեցին կամ վանքը՝ հոգևոր դասի կենտրոնը:

Ըստ ամենայնի, այս դեպքում մենք գործ ունենք եռյակ քնակավայրերի (իրենց տնտեսական, հոգևոր ու ռազմական բնույթներով) համակարգի հետ: Նույնը կարելի է ասել նաև Արարատյան դաշտի (ուրարտական արձանագրությունների «Aza երկրի») երեք տարաբնույթ կենտրոնների՝ Էրեբունիի, Արգիշտիխիմիլիի և Թեյշեբախինի մասին: Այս քնակավայրերի մայրաքղնիքը ևս ունենալու էին ռազմական, պաշտամունքային և տնտեսական ընդգծված ֆունկցիաներ: Էրեբունի-Երևանը իրագործելու էր առավելապես ռազմական, Արգիշտիխիմիլի-Արմավիրը՝ պաշտամունքային, իսկ Թեյշեբախին (Կուստյինի դաշտով)՝ տնտեսական ֆունկցիաներ: Ուրեմն, Էրեբունին կենտրոնատեղի է եղել «Aza երկրի զինվորական դասի, Արգիշտիխիմիլին՝ քրմական դասի, իսկ Թեյշեբախինին՝ քարիքներ արտադրողների դասի համար»¹ Բնակավայրերի եռյակ համակարգի ակնհայտեցմանը ենք մաս հետագա Արարատիքում: Այստեղ Երվանդ Վերջին (մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջեր) թագավորին է վերագրվել Արաքսի և Ախուրյանի գետախառնի շրջանի երեք քնակավայրերի կառուցումը: Դրանք էին թագավորանիստ Երվանդաշատը՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղին, քրմապետի նստոց Բագարաւը՝ քրմական դասի կենտրոնատեղին, և աղքատական դասակարգի Երվանդակերտը՝ արտադրողների դասի կենտրոնատեղին: Առաջին երկուսի բնույթի վերաբերյալ ուղղակի վկայություններ կան պահպանված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, իսկ երրորդի բնույթը կոտակում է պատմաձեռք արած շքեղ նկարագրությունից: Ահա դրանք.

Արմավիր մայրաքաղաքում ջրի պակասություն է զգացվում. «Ընդ որ մեղեալ Երուանդայ, մա եւ ամրագունի ևս տեղւոյ եղեալ ի խնդիր՝ փոխէ զաղբունիսն յարեւմտոս կոյս, ի քարեկտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախտրեանն

¹ Մ. Պ Ե Մ Ի Ս Յ Ա Ն, *Երեք դասերը և եռյակ քնակավայրերը հին Հայաստանում, «ՀՀ քաղաքաշինության մայրաքաղաքային հայ մարտաբանության ազգային թանգարան, Տարեգիրք 1994», Եր., 1995, էջ 14-16, Նույնի, Երեք դասերը և Ազա երկրի քաղաքների եռյակը, Գյուլիստան պետական մանկավարժական ինստիտուտի հանրապետական գիտական նստաշրջանի (29-30 հոկտեմբերի 1998թ.) զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1999, էջ 16-17:*

հոսի գետ: Պարսպ է գրուրն, ե... զմիջմարերդն ամբացուցանէր բարձր պարսպօք, եւ դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, եւ ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչեւ ցրտունն. եւ ի մնա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մեջ աստիճանացն, որպէս զի ընթոննացի՝ եթէ որ գաղտ ելանելով դասել կամիցի զաղբայն»:²

«Քայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմատայ, ուրոյն ի կողմն... այլ հետագոյն ի մնանէ իբր քառասուն ասպարիսսու զհիւսիսով՝ մնան իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախտրեմայ, եւ անուանեաց Քագարան, այս ինքն թէ ի մնա զբազմաց յօրինեալ է զկազմութիւն. եւ փոխեաց անդր զամենայն զկառսն որ յԱրմատի: Եւ մեծեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր»:³

«Քաղոր է ինձ ասել եւ յաղագս զեղեցիկ դատականքսին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ զեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լմու մարդկութեանք եւ պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկեցաց եւ հռտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զքրմին զայլ բոլորականքսին ակնան: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեւանանց խիտ եւ զեղեցիկ ծիր. որոյ հիսխային կողմանն դիր կարակնածն՝ արդարեւ զեղաւոր կոսից յօնից դարսաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարգութեան զեղեցկութիւն: Իսկ զետն բերանացեալ դարսաւանդօք ավանցն՝ զերկբեղքիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի զեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն զոգցես ի քարձրատանքակ թագաւորամիտն զհայեցեալածն ունի. եւ արդարեւ բերրի եւ թագաւորական դատականքսն»:⁴

«Տնկէ եւ մայրի մեծ ի հիսխայն կողմանէ գետոյն, եւ որմովք ամբացուցանէ, արգելով ի ներքս այծեմունս երագունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիտս եւ վարագս. որք ի քազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յառուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն՝ Մնմրոց»:⁵

Բերված ստաջին երկու վկայություններից ուղղակի ըխտմ է, որ Երվանդաշատ քաղաքը կառուցվել է որպէս զինվորների դասապետ արքայի նստոց, իսկ Քագարանը՝ որպէս քրմապետի՝ քրմերի դասապետի, նստոց: Վերջին երկու վկայություններից կարելի է կոսահել, որ Երվանդակերտ դատականքսն և Մնմրոց անտառը ձոնված են եղել Մայր դիցուհուն: Իսկ մա հովանավորն էր արտադրողների (հողագործների և անասնապահների) դասի, ուրեմն մասն՝ նրանց դասապետ արքունի տնտեսի (հետագա հազարապետի նախորդի):

Երվանդակերտի Մայր դիցուհուն ձոնված քնակավայր լինելու մասին է խոսում նրա մյուս անունը՝ Մարմէտ-ը: Որ Երվանդակերտը (ոչ թե Երվանդաշատը) մասն Մարմէտ է կոչվել, ըխտմ է Մովսես Խորենացու վկայությունների համադրումից: Երվանդակերտի կառուցման նկարագրությունը պատմահայրը, ինչպէս տեսանք, սկսում էր հետևյալ մախաղասությամբ. «Քաղոր է ինձ ասել եւ յաղագս զեղեցիկ դատականքսին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ զեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինածովք»: Հաջորդ շարադրանքում մա Երվանդակերտը ուղղակի «Երվանդի դատականքսն է կոչում, երբ Երվանդաշատը կոչում է «Երվանդի քաղաք»: Ըստ Խորենացու՝ Երվանդին պարտության մատնած Արտաշեսը «ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ (այսինքն՝ Երվանդաշատ) յատուց քան զմիջօրեայ հասեալ ի դատականքսն Երուանդայ (այսինքն՝ Երվանդակերտ), եւ միաբան զոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատս», որ թարգմանի Մարս եկն... Յայս ի այն ձայն անուանեցաւ դատականքսն Մարմէտ»:⁶ Պատմահայրը բերում է մասն քնակավայրի վերանվանումի պատճառը. «յիշեցուցանելով զթշմանմանն, զոր յոէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից եւ առ Սմբատ, Մար զմա (այսինքն՝ Արտաշեսին) կոչելով»:⁷ Անշուշտ գործ ունենք ոչ թե մայր

² Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Զմեակում քննադիրը Մ. Արեղյանի և Մ. Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ, լր.:

³ Մ. Խորենացու, Բ, խ.:

⁴ Նույն տեղում, Բ, խ.:

⁵ Նույն տեղում, Բ, խ.:

⁶ Նույն տեղում, Բ, խ.:

⁷ Մ. Խորենացու, Բ, խ.:

ցեղանունով, այլ մայր (հոգնակին՝ մայր) բառով կազմված բառաբարդի հետ. *Մարմէտ* <Մար-մէտ: Այս տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը նույնն է, ինչ *Արտամէտ* (<Մարտ-մէտ) անդանվան երկրորդ բաղադրիչը: Նրանց հիմքում *մէտ «շին» իմաստով չափապանված բառն է՝ ծագած հ.-հ. *mei «ամրացնել» արմատից՝ d- անակամով: Թրակեքին «գյուղ, շին» նշանակող midne բառը քիսեցվում է կամ հնդեվրոպական հիշյալ արմատից, կամ հ.-հ. *meit(h) - «բնակատեղի» նախածինից:⁸ Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում մեր բառն ազգակիցն է համարվելու թրակերին բառի և ըստ այդմ *Մարմէտ*-նշանակելու է «մայրաշին», «մայրավան»:

Համայնք շինությունների նման մի եռյակ էին մայրապետ ներկայացնելու հին Շիրակի կենտրոնում Ախուրյան - Արփաչայի և Ախուրյան - Կարսաչայի գետախառնի շրջանում գտնված Շիրակավանը, Երազավորսը և Տիգինը: Սրանցից առաջին երկուսը այնքան մոտ են գտնվել միմյանց, որ հասուն միջնադարում դարձել էին մի բնակավայր՝ *Շիրակաւան* և *Երազավորս* կրկնակի անուններով: 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին *Շիրակաւանը* նույնիսկ Երազավորսի նոր անունն էր համարում, չնայած այն վկայված է դեռևս 7-րդ դարի պատմիչ Մերետի երկում: Դրանք նախապես երկու տարբեր բնակավայրեր լինելով, անգամ IX դարի վերջին այդպիսիք են ընկալվել: Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու վկայությամբ, Սմբատ արքայորդին իր հոր՝ Աշոտ I թագավորի (885-890թթ.), մահվան լուրն ստնելով, շտապում է Երազավորսից հասնել Շիրակավան: Նա գրում է. «Ժպկ զկնի այտքիկ չուէ գայ հասանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝ Սմբատ որդի արքային ի սեպեական կալումս Երազավորսից Շիրակական քաղում վշտահար հեծութեամբ»:⁹ Հին Շիրակավանի՝ արտադրողների դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին են խոսում ինչպես նրա անվան ստուգաբանությունը,¹⁰ այնպես էլ հետևյալ համագամանքները: Այս բնակավայրը տեղադրված էր հարթավայրում: Ջրառատ էր, շրջապատված սևահողային արգավանդ դաշտերով: Այն հայաբնակ էր և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ուներ 1220 բնակիչ, որոնք զբաղվում էին հիմնականում հացահատիկի մշակությամբ և մասամբ անասնապահությամբ:¹¹ Հետագայում *Բաշ-Շորագյալ* կոչված այս բնակավայրից հյուսիս գտնվում էին Բանձրեկ սարահարթի քարանձավները: «Շորագյալցիների ասելով, այս քարայրները եղել են շատակեր Շարայի ամբարները, որը սալքել է Կարսա - չայի և Արփա - չայի միջև ընկած բարեբեր հարթության վրա»:¹²

Երազավորս բնակավայրի քրմանիսա լինելու իրողությանը հաստատվում է նախ և առաջ նրա անվան ստուգաբանությամբ: Ս.Երեմյանի կարծիքով, այս տեղանվան մեջ առկա է Երվանդունիների տոհմական անուններից մեկը՝ *Երուագ-ը*:¹³ Իսկ այդ անունն, ըստ Խորենացու, կրում էր Երվանդ Վերջինի երկվորյակ եղբայր՝ քրմապետ Երվազը: Երազավորսի միջնադարյան կառույցներից ամենահայտնին Սուրբ Փրկիչ (Ամենափրկիչ) եկեղեցին էր՝ կառուցված Բագրատունի Սմբատ I (890-914թթ.) թագավորի կողմից: Հենց այստեղ էլ Գևորգ կաթողիկոսի ձեռամբ նա օծվել էր Հայոց թագավոր: Բնակամարաբ, եկեղեցին կառուցված էր լինելու հիշյալ տարածքի այն մասում, որն հմուկ ի վեր համարվել է նրա հոգևոր - մշակութային կյանքի կենտրոնը:

Երազավորս տեղանվան առաջին բաղադրիչը իրենից ներկայացնում է *Երուագ* անվան հասլաված ձևը (Երուագ-<Երուագ), իսկ նրա երկրորդ բաղադրիչը՝ -*զավոր*-ը, լինելու է *գահոր II գահաւոր* բառը՝ առաջացած միջնաձայն *հ-ի* (*հս-ի*) անկումով (տեղանվան երրորդ բաղադրիչը հոգնակիակերտ *ս-ն* է՝ *ք-ի* համարժեքը): *Գահաւոր II գահաւոր* բառն առաջինն օգտագործել է Մովսես Խորենացին: Արեւյան տոհմի հիմնադիր Արեւին տրված պաշտոնը նա բնութագրում է «սպասարար և գահաւոր» բառե-

⁸ Գ. Ջ ա հ ու ի յ ա ն, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 61 և ծան. 45:

⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմություն Հայոց, Ցառաջարան պատմութեան, Եր., 1996, էջ 146:

¹⁰ Մ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, «Շիրակայ ամբարքի» շուրջ, Լրագիր հասարակական գիտությունների, 1982, թիվ 8, էջ 75-76:

¹¹ Թ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Մո. Մ լ լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988, էջ 210:

¹² Ա. Ղ ա ն ա լ ա մ յ ա ն, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 39:

¹³ Մ. Ե ր ն մ յ ա ն, Հայրատանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 74:

րով»:¹⁴ Նոր հայկազյան քառարանի հեղինակները *գահատոր*-ը հասկանում են «պաշտօնայ աղբյուրի գահի»,¹⁵ Հ. Աճառյանը քացատրում է «արքունի մի պաշտոնյա» («պախ. *gahvar // gathvar «մի բարձր աստիճան»),¹⁶ իսկ Ստ. Մաղխասյանցը՝ «գահ ունեցող, անժամոք մի պաշտոնի անուն»:¹⁷ Սրանից «գահ ունեցող» քացատրությունը ճիշտ համարել չի կարելի, որովհետև գահ ունեին ոչ միայն Արեղյան մախարարական տոհմի նահապետները, այլև մյուս մախարարական տոհմերինը, ինչպես նաև բարձր-աստիճան հոգևորականները: Այս դեպքում խոսքն արքայական գահին առնչվող ինչ-որ սպասարկու ծառայության մասին է, ինչը ցույց է տալիս նաև մախարդ *սպասարար* բառը (նշանակում է «սպասահարկու, պաշտօնայ, կամակատար»):¹⁸

Երագգատորս-ի ստուգաբանության առթիվ ի նկատի է առնվելու նման մի իմաստի առկայությունը: Հայտնի է, որ քրմապետական տիպոլիսներում ապրում և աշխատում էին երկու կարգի մարդիկ՝ քրմերը և տաճարների ազատ սպասավորները մի կողմից, անազատ ծառաները՝ մյուս կողմից:¹⁹ Երագգավորսում բնակված «Երվազի գահավորները» չէին կարող լինել ոչ «գահ ունեցողներ», ոչ էլ անազատ ծառաներ: Նրանք կարող էին լինել միայն քրմապետի սբբազան գահի ինչ-ինչ ապասրկումներն իրականացնող պաշտոնյաներ, գոցե քե առանձին կարգավիճակ ունեցող քրմեր: Սրանք խոսում են հին Երագգավորսի՝ քրմական դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին:

Հասում միջնադարի Շիրակական - Երագգավորսն ուներ իր պաշտպանությունն ապահովող ամբողջությունների համալիր: Այն բաղկացած էր սեփական պաշտպանատնից, բնակավայրին արևելքից հարող Ախուրյանի վտակ Ղարախան գետակի ձախ ափի ամբողջություններից (ավերակները կան), ինչպես նաև բնակավայրից 3 կմ հեռավորության վրա, Ախուրյանի աջ ափին գտնվող Տիգնիս ամրոցից: Միջնադարյան անառիկ ամրոցներից մեկը՝ Տիգնիսը, աչքի էր ընկնում պատերի արտակարգ բարձրությամբ: «Բառամկյունի պարագծով ու սրբատաշ քարերով կառուցված կրկնակի պարիսպներն անկյուններում և կենտրոնական մասում ունեն հզոր բուրգեր: Ամրոցի ներսում, ուղղանկյուն բակի շուրջը, երկու հարկ դասավորությամբ տեղավորված էին *կալազորին* (ընդժ. Ս. Պետրոսյանի) սպասարկող շինությունները»:²⁰

Տիգնիսի ռազմական բնույթով, այստեղ մշտական կայազորի առկայությամբ էլ պայմանավորված է նրա անվան «զինվորական» ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով՝ *Տիգնիս* < **Տիգունիս* < **տեգ-ունի-ս*: Այս դեպքում տեղանվան երրորդ բաղադրիչը հայցական հոլովի հոգնակի բլի ս ցուցիչն է՝ համարժեքը ուղղական հոլովի հոգնակի բլի ք ցուցիչի, երկրորդ բաղադրիչը - ունի վերջածանցն է (ոմմտ. *տեք - ունի, արք - ունի, աիկն - ունի* < **տիկին - ունի*), իսկ առաջին բաղադրիչը՝ *տեգ* բառն է: *Տեգ* նշանակում է «արդն, գեղարդն, միզակ, գայիսոն»:²¹ Սա ծագումով իրանական բառ է, քայց շատ վաղուց կիրառում գտած նաև հայերենում:²² Նրանից ածանցյալ *տիգուտոր* բառը նշանակում է «առնող՝ կրող գուռ, որպես տ գտաին, միզակատոր»:²³ Այս մույն իմաստն էր պարբուսակելու նաև չավանդված **տիգունի* (հոգն. **տիգունիք* / **տիգունիս*) բառը, որով և նշվելու էին Տիգնիսի ամրոցին իրենց անվանումը տված (Տիգնիս < **Տիգունիս*) տեղական կայազորի մարտիկները:²⁴ Տիգնիսի ռազմական բնույթը և անվան ստուգաբանությունը խոսում են նրա՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին:

¹⁴ Մ. Խոսրոսյան, Բ, է:

¹⁵ Նոր քառագիքը հայկազնան լեզուի, Կ, Ա, Եր., 1979, էջ 523:

¹⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արձագանքային քառարան, Կ, Ա, Եր., 1971, էջ 502:

¹⁷ Մտ. Մաղխասյան, Հայերեն քառարանային քառարան, Կ, Ա, Եր., 1944, էջ 406:

¹⁸ Նոր քառագիքը հայկազնան լեզուի, Կ, Ա, Եր., 1981, էջ 737:

¹⁹ Մ. Կրկյան, Եր., 1970, էջ 141, 179:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Կ, Ա, Եր., 1976, էջ 378:

²¹ Նոր քառագիքը հայկազնան լեզուի, Կ, Ա, էջ 871:

²² Հ. Աճառյան, Նշվ. աշխ., Կ, Ա, Եր., 1979, էջ 400:

²³ Նոր քառագիքը հայկազնան լեզուի, Կ, Ա, էջ 873:

²⁴ Մ. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, Տիգնիս ամրոցի դիրքը համալիր շինությունների նշանակում, ԵՊՀ Կենտրոնական շրջանի գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 30-32:

Ախուրյանի ավազանում բնակավայրերի երրորդ եռյակը, մեր կարծիքով, կազմել են Անին, Մաղագրեղը և Երեբունյքը: Երվանդունյաց դարաշրջանում իր գոյությունը պահպանած այս եռյակի նախորդը, ըստ երևույթին, ձևավորվել էր ավելի վաղ ժամանակներում՝ լինելով կրողը եռադասության հնդեվրոպական ավանդույթի: Անիի հին բնակավայր լինելու համագամանքը կասկած չի հարուցում: Ն. Մատի կարծիքով այստեղ հայտնաբերված երկաթե կապերի հետքերով բազալտե զանգվածով և խորանարդաձև որմնաքարերը սերտ աղերս են բացահայտում տեղի և ուրարտական շինարվեստի միջև:²⁵ Ի նկատի առնելով այդպիսի քարերի առկայությունը Երվանդունյաց դարաշրջանի շինությունների որմնաշարվածքում՝ Հ. Մանանդյանը դրանք համարում է նույն այդ դարաշրջանում Անիում ծավալված շինարարական աշխատանքների վկաներ: Անիում ժամանակին գոյություն ունեցած շինություններին համաժամանակյա այլ շինությունները, ինչպես նա է գրում. «կարող են նոր լույս սփռել նաև Անիի Կամսարական կոչվող պարտալի հնագույն որմնաքար վրա: Այս վերջինը և, ինչպես և Արմավիրի վերոհիշյալ պարիսպներն ու աշտարակը, վերաբերում է, ըստ երևույթին, հայկական ճարտարապետության Երվանդյան ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 3-րդ դարին կամ 2-րդ դարի սկզբներին մեր թվարկությունից առաջ... Բացի Երվանդաշատից, Երվանդակերտից և Արմավիրից նույն այս հնագույն ժամանակաշրջանի ստրագված կենտրոնավայրեր են եղել նաև Գառնին և Անին»:²⁶ Անիի հին շինություններին համաժամանակյա հիշյալ բնակավայրերի հին շինությունների թվագրման վերաբերյալ ժամանակին իշխած այն թյուր կարծիքը, թե դրանք վերաբերում են Արշակունյաց դարաշրջանին, Հ. Մանանդյանը մերժում է՝ դա բացատրելով նրանով, որ այդ կարծիքն առաջադրած ուսումնասիրողները գտնվել են «ավանդական հայ պատմության ազդեցության տակ և համարելով Երվանդաշատի հիմնադիր Երվանդ Վերջինին Արշակունյաց ցեղից՝ թյուրինացաբար կարծել են, որ Երվանդյան շրջանի հայկական հնությունները վերաբերում են մեր թվարկության առաջին դարին, այսինքն՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին»:²⁷

Արմավիրում, Անիում և Գառնիում շինարարություն ծավալած Երվանդունի թագավորը Երվանդ Վերջինը չի եղել, որովհետև Մովսես Խորենացին սրան վերագրում է միայն Երվանդաշատի, Բագարանի և Երվանդակերտի կառուցումը: Ուրեմն, այն կարող էր լինել նրա նախորդ Երվանդը՝ Հայաստանի նախկին սատրապը և մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո նրա անկախությունը վերականգնողը: Նա (և ոչ թե Երվանդ Վերջինը) պետք է լիներ իր ամունը կրած Երվանդավանը կառուցապատողը: Մովսես Խորենացու հաղորդումներից պարզվում է, որ Երվանդավանը գտնվել է Ախուրյան գետի ափին, Մարաց մարզ հովտում:²⁸ Սատրապ-թագավոր Երվանդի կառուցապատումների առարկա դարձած երեք բնակավայրերից՝ Արմավիր, Գառնի, Անի, միայն վերջինիս է այն համապատասխանում: Մեր այս կարծիքը հիմնավորում ենք նրանով, որ Խորենացին, Ախուրյանի ափին՝ Երվանդաշատից հյուսիս, տեղադրելով թե՛ Բագարանը, թե՛ Երվանդավանը, սրանցից առաջինի համար նշում է Երվանդաշատից ունեցած 40 ասպարեզ հեռավորություն, իսկ երկրորդի համար՝ 300 ասպարեզ հեռավորություն:²⁹ Այսինքն՝ Երվանդավանը 7,5 անգամ ավելի հեռու է գտնվել Երվանդաշատից, քան Բագարանը: Իսկ այս հեռավորությունը համապատասխանում է Ախուրյանի արևմտյան ափին գտնվող Անիի Երվանդաշատից ունեցած հեռավորությանը: Ուրեմն, Անին նույն Երվանդավանն է: «Ի վերայ գետոյն Ախուրեան» գտնված Երվանդ Վերջինի քանակատեղին գրավելով, հաղթանակ տարած Արտաշեսը, ըստ Խորենացու, «ամուսնեաց գեովիտն... Մարաց մարզ, եւ գտելի ճակատուն՝ Երտանդավան, որ կռիւ մինչեւ ցայսօր ժամանակի»:³⁰ XIII դարի մեզ հայա-

²⁵ H. M a p p, Ану, А., 1934, сmp. 15,49.

²⁶ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Եր., 1946, էջ 33-34:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁸ Մ. Խոբեհնացի, Բ, խզ:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Մ. Խոբեհնացի, Բ, խզ:

նի երեք արժանագարություններից մեկում է, որ հովտի անունը բերված է *Մարաց մարզ* ձևով, մյուս երկուսում՝ *Մարանց մարզ* ձևով է: Ինչպես Գ.Մարգարյանն է գրում, սա «արդեն միանգամայն այլ ստուգաբանություն է պահանջում. այն է՝ «մայրերի մարզ» և ցույց է տալիս, որ մարերի հետ այս տեղանունը հագիվ քե կապ ունենա»³¹: Շատ երևույթին, Երվանդավան // Անիի մերձակայքում գտնված Մարա(ն)ց մարզը Մայր դիցուհու պաշտամունքային արգելանոցն է եղել՝ մեծան Երզնկայի դաշտի Անահիտ դիցուհու պաշտամունքային արգելանոցին և Մարմետ-Երվանդակերտի մոտ գտնված Ծննդոց անտառին: Մրանցից առաջինի նկարագրությունից, որն անում է Պլուտարքոսը, պարզվում է, որ այնտեղ ազատության մեջ շրջել են Արտեմիս // Անահիտին ձուլված սքրազան կովերը (երինջները),³² իսկ երկրորդում, ըստ Մովսես Խորենացու, կային «այծնունտն երազունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիսս եւ վարազս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն»:³³

Այս տեսանկյունից ուշագրավ են մաս հետևյալ իրողությունները: Անիում ևս գոյություն է ունեցել Անահիտ դիցուհուն ձուլված հեթանոսական տաճար, որն ավանդության համաձայն կործանել էր Գրիգոր Լուսավորիչը և տեղը քրիստոնեական եկեղեցի կառուցել:³⁴ Ընդ որում, ոչ միայն Անահիտի տաճար ունենալու հանգամանքով, այլև իր անվամբ ևս Անին բացահայտում է Մայր դիցուհու պաշտամունքի հետ իր ունեցած սերտ կապը: *Անի* տեղանվան հիմքում հ.-հ.* *an-/*Han-* արմատն է ստեղծում հայերեն *հան*, *հանի*, *հանիկ* «տատ, մեծ մայր» բառերում:³⁵ Այս առթիվ հիշենք, որ Դարանադի գավառի Անի բնակավայրի անունը մեր պատմահայրը հիշում է մաս *Հանի* տարբերակով:³⁶ Այս ամենին կարելի է ավելացնել մաս Անիի արվարձաններից մեկի *Իզաձոր* անունը՝ **tq-a-dor* պարզ ստուգաբանությամբ³⁷ (հմտ. *իզական*, *իզարար*): Ուրեմն, կասկած լինել չի կարող, որ Անի // Երվանդակերտ եղել է Մայր դիցուհու պաշտամունքի կենտրոններից մեկը, իսկ որպես այդպիսին, Մարա (ն) ց մարզ հովտի հետ միասին, մա համարվելու էր մաս Մայր դիցուհու հովանավորյալ բարիքներ արտադրողների դասի կենտրոնացման:

Ինչպես *Անի*-ն, այնպես էլ *Մարմետ*-ը լինելու էին Մայր դիցուհու պաշտամունքի այդ վայրերի ավելի հին անունները, քան *Երուսնդատան*-ն ու *Երուսնդակերտ*-ը: Բնակավայրերի այս նոր պաշտոնական անունները մոռացության էին մատուցվել Արտաշեսյան դարաշրջանում: Երվանդակերտի պաշտոնական անվան մոռացության պատճառը բացահայտված է Մովսես Խորենացու հետևյալ տողերում. «անուանեցաւ դաստակերտն Մարմետ, իբր ի կամաց Արտաշեսի՝ բառնալ զանուն Երուսնդայ ի տեղուցէն»:³⁸ Այդ ճակատագրին էր արժանացել մաս Անիի պաշտոնական անվանումը՝ *Երուսնդատան*-ը: Այդ ճակատագրից կարողացել էր խուսափել միայն Երվանդ Վերջինի մայրաքաղաքի *Երուսնդաշատ* անունը:

Բնակավայրերի Անի-Մաղազբերդ-Երեբունյք եռյակի երկրորդ անդամը Մաղազբերդն էր: Մաղազբերդի միջնադարյան տնրոցը գտնվում է Անիի ավերակներից մոտ Տկո հարավ, Ախուրյանի արևմտյան ափին, անդնդախոր կիրճի եզրի ժայռին, որը երեք կողմից շրջապատված է Ախուրյանի ջրերով: «Բնականից անառիկ լինելով հանդերձ, ամբողջ պարագծով (ներառյալ կիրճի կողմից) շրջապատված է կրկնակի պարիսպներով, որոնցից արտաքինը ավելի բարձր էր, իսկ ներքինը՝ ցածր: Բրգավոր այդ նախապարսպի և կրկնապարսպի միջև գոյություն ուներ ջրով լցվող խրամ»:³⁹ Որ միջնադար-

³¹ Գ. Մարգարյան, *Հեղինիսական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 226:

³² *Plut. Lucull.*, XXIV (Плутарх, Избранные жизнеописания, т. II, М., 1987, стр. 134-135).

³³ Մ. Խոսեան, *Բ, խա*:

³⁴ Լ. և Ս. Անի. *տպարոթյուններ, հիշատակներ, անցածն ու մնացածը*, Եր., 1963, էջ 267:

³⁵ Լ. Պ. Խոսեան, *Մի հին պաշտամունքի հետքերը միջնադարյան Անիում*, ԳԱՄ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գրանի, 2001, էջ 100:

³⁶ Խոսեան, *Բ, խա*, Գ, խա:

³⁷ Լ. Պ. Խոսեան, *մշվ. աշխ.*, էջ 98-99:

³⁸ Մ. Խոսեան, *Բ, խա*:

³⁹ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. III, էջ 377:

յան այս ամբողջ ունեցել է իր նախորդը, վկայում է նրա *Մաղազբերդ* անունը: Նրա նախատիպը **Մաղխազբերդ*, **Մաղխազ-բերդ* է:⁴⁰ *Մաղխազ* տեղմինը հայտնի է Արշակունյաց դարաշրջանից: Մովսես Խորենացին համապատասխան գործակալության հիմնադրումը վերագրում է ավանդական Վաղարշակին,⁴¹ իսկ ավանդական «Վաղարշակը հավաքական անձ է, քաղկացած Արաաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից», - գրում է Գ. Սարգսյանը:⁴² «Այլ հայ իշխողներից» մեկը, եթե ոչ նրանցից ամենամեծնավորը, եղել է Օրոմանս // Երվանդ սատրապը՝ Երվանդունյաց նոր թագավորության հիմնադիրը:⁴³ Պատահական չէ, որ Մովսես Խորենացին ավանդական Վաղարշակի հակառակորդներ համարում է մակեդոնացիներին՝ և միայն նրանց:⁴⁴ Բնակաճարար, դռանք լինելու էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետևորդ դիադոնները, որոնցից ոչ միայն Հայաստանի նորանկախ թագավորությունը, այլև հարևան Կասպադովիկան պաշտպանողը եղել է հենց այս Օրոմոսն // Երվանդը:⁴⁵

Մաղխազ տեղմինը հնության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ նրա հիմքում ընկած քաղը կամ համարվում է ասորերենից՝ ասորեստանյան աքքադերենից, կատարված փոխառություն (*malxazu* «տեղ, իշխան, թագավոր»),⁴⁶ կամ ասորերեն (արամեերեն) քառաբարդ է՝ «հսկողություն անող, դիտող, հետևող» իմաստով: Վերջին կարծիքի հեղինակ Հ. Մեքրեյանը գրում է. «Եվ եթե դա այդպես է, ուրեմն հասկանալի էլին, թե ինչու «թիկնապահական գործակալությունը» կոչվել է «մաղխազություն»:⁴⁷ Անկախ այն բանից, թե այս երկու կարծիքներից որն է համապատասխանում իրականությանը, մի բան պարզ է, երկու դեպքում էլ *մաղխազ* («թագավորական թիկնապահ գնդի հրամանատար») տեղմինը նախաարշակունյան և, հավանաբար, նաև նախահելլենիստական ժագում ունի: Եթե ճիշտ են մեր արած դիտողություններն ու դատողությունները, ապա պետք է ընդունել, որ *մաղխազ* տեղմինն իր հիմքում ունեցող *Մաղխազբերդ* տեղանունը վկայությունն է այն կրած տարածքում հին քերդի, իսկ նրանում թագավորական թիկնապահ գնդի և նրա հրամանատարի առկայության: Ըստ երևույթին, թիկնապահ գումըդը պատկանել է այն նույն Օրոմանս// Երվանդին, որը դիադոնացիների պայքարի ժամանակ անվտանգության նկատառումներով տեղափոխվել էր Այրարատ, կառուցապատել էր և մայրաքաղաք դարձրել Արմավիրը՝ զուգընթացաբար կառուցապատելով Անի // Երվանդավանը և ամրացնելով թագավորական ապաստարան Մաղխազբերդը: Այս դեպքում կասկած լինել չի կարող, որ Անի-Մաղազբերդ-Երեւույք եռյակի երկրորդ անդամը՝ Մաղազբերդը, եղել է զինվոր-աքքայի մտավայրերից և զինվորական դասի կենտրոնատեղիներից մեկը:

Բնակավայրերի այս նույն եռյակի երրորդ անդամը լինելու էր Ախուրյանի արևելյան ափին՝ Անիպնձա ավանի մոտ գտնված Երեւույքը (Երեւույք, Երեւուսց գիւղ): Վաղմիջնադարյան այս գյուղն հայտնի էր IV դարի բասիլիկ տաճարով, որը գտնվում է Գյումրի-Երևան երկաթուղու Անի կայարանից մոտ 2 կմ հարավ- արևմուտք: Պետք է ենթադրել, որ IV դարում Երեւույքի տաճարի մասն մեծ ու հայկապ քրիստոնեական տաճար ունեցած հետագա գյուղը նախորդ դարերում ավելի մեծ բնակավայր էր լինելու և ունենալու էր համապատասխան հեթանոսական սրբավայր: Այս տեսանկյունից ուշադրություն են գրավում Գառնիի հայկապ հեթանոսական տաճարը և Գյումրիի մոտակայքում գտնվող հինավուրց Գյուղատեղիի *Երեւունք* անունը:⁴⁸ Դրանք նույնպիսի փոխադարձ կապի մեջ էին լինելու միմյանց հետ, ինչպիսի կապի մեջ էին լինելու

⁴⁰ Մ. Ե. ր. մ. յ. ան, «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298-385թթ.)» քարտեզը, Երևանի համալսարանի երատարակչություն, Եր., 1979:

⁴¹ Մ. Խ. ր. Ե. ան, Բ, է:

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 674:

⁴³ Ըստ Լ. Պետրոսյանի բանավոր հաղորդման:

⁴⁴ Մ. Խ. ր. Ե. ան, Բ, դ-ն:

⁴⁵ Diodori Bibl. Hist., XXXI, 19, 4-5 (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 96-97):

⁴⁶ H. A. ց. ր. ան, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 400.

⁴⁷ Հ. Մ. Խ. ր. մ. յ. ան, Աղիարենի պատմությունը և Հայաստանը, Եր., 1980, էջ 137:

⁴⁸ Ա. Ա. ս. ր. մ. յ. ան, Հ. Գ. ր. ց. ր. ան, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ քառարան, Եր., 1981, էջ 69:

Երեւոյք անունը և Երեւոյքի քրիստոնեական տաճարի մախորդ հեթանոսական սքրավայրը: *Երեւ-ոյք* և *Երեւ-ոնք* տեղանունների վերջին բաղադրիչները համարժեք են, որովհետև հոգնակի-հալաքականի իմաստ ունեն և նշում են մարդկանց ինչ-ինչ խմբեր: Սրանց **երեւ-* հիմքը, մեր կարծիքով, բաղկացած է **երհ-*արմատից և *-ար* վերջածանցից: Վերջինս առկա է հայերենի *արդար, կերպար, մոլար* և այլ բառերում և հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է:⁴⁹ Ուրեմն, մնում է պարզել **երհ-ար-ոյք* (>*Երեւ-ոյք*) հիմն. *Կադանկատ-ոյք*) տեղանվան առաջին բաղադրիչի ծագումն ու իմաստը:

Տեղանվան *երհ-* բաղադրիչը, մեր կարծիքով, ծագում է հ.-հ. **rē-/rei* - «գոչել, մոնչալ» արմատից, որի **rū-* տաքերբակից է սերում մեր *ռոնալ* բառը. **rū-ո->* հայ. **որուն*, որից՝ **որունալ>*որնալ>ռոնալ*:⁵⁰ Արմատի այլևայլ տաքերբակներն են առկա ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի հիմքում. հին. հնդ. *rāsti*, *ruvati* «առնալ, մոնչալ, աղաղակել», հուն. ῥαῖναι «առնալ, մոնչալ, ցավից կամ ուրախությունից աղաղակել», ռուս. раэть «հնչել», անգլ.-սաքս. *rarian* «հնչյուն», *rēon* «աղը», մրգ. *rienon* «աղբալ, զանգատվել», լատին. *ravus* «խաբառ», *rūmor* «նամբալ, հռչակ»:⁵¹ Այսինպես արմատի քրմերի գործունեության ոլորտին առնչվող տերմինի վերածվելու տեսանկյունից հիմն. հնդեվրոպական միևնույն արմատներից ծագած ռուսերեն *орать* «գոռալ, քղալել, աղաղակել» և լատիներեն *orāre* «խոսել, խնդրել, աստվածներին աղոթել», կամ լատիներեն *augio* «բառալել» և լեթերեն *augai* «աղոթել», *augajar* «աղոթք», կամ հայերեն *զոզել* «ասել»>*զոզելով* «զոչելով» և հին հնդկ. *vāghāt* «աղոթավոր, ուխտավոր, գոհարար» բառերը:⁵² Հայերեն *ռոնալ* բառի հնդեվրոպական ազգակիցներից են մահ. հրգ. *rūnon* «փախսալ», գոթ.*rūna*, անգլ.-սաքս. հին իռլ. *rūn* «զատվել» բառերը, որոնք տվել են քրմերի մտավոր գործունեության ոլորտին առնչվող և «առնական նշանագրեր» նշանակող նույնափունչ տերմինը:⁵³ Այսպիսով, բացառված չէ, որ **երեւ* <**երհ-ար* տերմինով հնագույն Շիրակի բնակիչները նշել են քրմերի ինչ-որ խավի, որոնց անունով է բնակավայրը կոչվել է *Երեւոյք*: Սա լինելու էր Շիրակի տվյալ շրջանի քրմական դասի կենտրոնատեղին՝ եղյակ կազմելով քարիքներ արտադրողների դասի կենտրոնատեղի Ամիի և զինվորական դասի կենտրոնատեղի Մաղազերդի հետ: Ուշագրավ է այն համագտմանքը ևս, որ եթե Ամին և Մաղազերդը գտնվում էին Ախուրյանի արևմտյան ափին, ապա Երեւոյքը գտնվում էր նրա *արևելյան* ափին՝ Ամիից և Մաղազերդից նույն հեռավորության վրա: Իսկ արևելյան ափ // արևելք // արևածագի վայր // աղոթքան:

Նույն **rē-/rei*- արմատից, բայց հ.-հ. *-*men* վերջածանցով է կազմված ուրարտական *Erimeua* անունը, որը *Erimeuahi* ձևով, որպես հայրամուտ կամ տոհմանուն կրում էր Ռուսա III քազավորը (մ.թ.ա. 625-610թթ.):⁵⁴ «Այս անունը հնդեվրոպականում կազմում էր գերագանցապես գործողության անուններ՝ հազվադեպ, մահ. գործողության ստարկայի և արդյունքի նշումով. հանդիպում են մահ. գործողության անձի անուններ», - գրում է Գ. Ջահուկյանը:⁵⁵ *Erimeua* անվան տաքերբակներն են ներկայացնելու միջնադարյան հայկական *Երեմեն* և *Երեմինայ* անձնանունները, որոնք հնչյունական տեսքով մոտ լինելով հրեական ծագում ունեցող *Երեմիա* անվանը, բխեցվել են վերջինիցս:⁵⁶ Բայց այս դեպքում անբացատրելի է մնում «ավելորդ» *բ*-ի առկայություն մախորդ անձնանուններում: Պիտի ենթադրել, որ ընդհանրապես այդ անձնանունների գոյությանը և ազդեցությանը է պայմանավորված հրեական անվան տուացած հայկա-

⁴⁹ Գ. Ջահուկյան, *հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան*, Եր., 1987, էջ 234-235, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. II, Եր., 1975, էջ 90:

⁵⁰ Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. III, Եր., 1977, էջ 565:

⁵¹ Նույնը:

⁵² Т. Г а м к р е л и г з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 803, Հ. Անադյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, Եր., 1971, էջ 570:

⁵³ Նույն տեղում, հ. III, էջ 565:

⁵⁴ Ըստ Հ. Կարապետյանի, Ռուսա III-ը գահակալել է մ.թ.ա. 620-610թթ. մինչև [Յ. Կարազեղեղյան, *Մաղազի տեղանուններ (Արարատում և հարակից մահանուններ)*, Եր., 1998, էջ 68]:

⁵⁵ Գ. Ջահուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 239:

⁵⁶ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. II, Եր., 1944, էջ 136:

կան տեսքը. երբայերեն *lramaya* (հս) > հուն. *λεξερίας* > հայ. *Երեմիա*: *Erimena* // *Երեմեն* // *Երեմին* -այ < հ.-ե. **rel-men-* / **rē-men*, որն ավելի հավանական է (խս *Երեմին* -այ հմմտ. *արք-այ*, *մօր-այ*, *յօր-այ* և այլ):⁵⁷ Բացառված չէ, որ թագավոր դարձած Ռուսա III-ը եղել է քրմական վերնախավի ներկայացուցիչ կամ, մույնիսկ քրմապետի որդի:

Հիշյալ բնակավայրերի դասային եռյակներ կազմելու տեսանկյունից պակաս ուշագրավ չէ այն հանգամանքը, որ պատմական Շիրակի հին մախարաբական տոհմերը ևս երեքն էին՝ զահերեց Կամսարականը, Դիմաքսյանը (Շիրակյա Դիմաքսեան) և Մահառունին: Մրանք ևս ժամանակին դասային եռյակ են կազմել:⁵⁸ Պատմական և մախարաբական Շիրակի տարածքում դասային եռյակ կազմած բնակավայրերի գոյության հետ միասին այս հանգամանքը հնարավոր է դարձնում Շիրակի ուրարտական դարաշրջանի *Eriahi* անվան քննարկումը՝ մույն եռադասության տեսանկյունից: Հայտնի, որ *Eriahi* կոչվել է ոչ միայն երկիրը, այլև նրա բնակչությունը,⁵⁹ ընդ որում, մախարական համարվում է սրանցից երկրորդի անվանումը:⁶⁰ Անվան հիմքում հնդեվրոպական ծագումով հայերեն **երի* «երեք» արմատն է: *Երեք* բառը ածանցման մեջ է մտնում նաև **երի*- տեսքով. հմմտ. *երիցս*, *երիք*, *երրորդ* (<*երի-որդ) և այլն:⁶¹ *Eriahi* // *Երիախե* անվան - *ahi* // *ախե* բաղադրիչի վերաբերյալ Հ.Կարազոյանը գրում է, որ դրա «բառավերջի «*ե*» հնչյունը եղել է կիսաձայն «Ը» կամ, թերև, չի էլ ընթերցվել»:⁶² Այս դեպքում *Eriahi* // **Երիախ(ը)* անվան երկրորդ բաղադրիչը մույնամուն է Հայկական լեռնաշխարհի այնպիսի տեղանունների -*ախ* բաղադրիչների հետ, ինչպիսիք են *Արցախ-ը*, *Կարծախ-ը*, *Կամախ-ը*, *Քաշախ-ը* և այլն,⁶³ իսկ անունն ամբողջությամբ ստուգաբանվում է որպես «երեք դասերի (երկիր)» կամ «երեք դասերով (ցեղ)»:

Այսպիսով, Ախուրյանի ավազանի հիշյալ բնակավայրերի մասին մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, դրանց անունների ստուգաբանությունների հետ միասին, ամբողջական պատկերացում են տալիս առ այն, որ Ախուրյանի ավազանի հնագույն բնակչությունը հնդեվրոպական հասարակության եռադասյա կառուցվածքից եկող ավանդույթի համաձայն էր կառուցել (կամ եղածներն այդ ավանդույթին հարմարեցրել) դասային եռյակների տեսքով հանդես եկած այնպիսի բնակավայրեր, ինչպիսիք էին միջնադարյան Շիրակական, Երագգավորս, Տիգնիս և Անի, Երեբույք, Մաղազ. բերդ բնակավայրերի մախորդները: Այդ հնագույն բնակավայրեից առաջինները հանդիսացել են բարիքներ արտադրողների դասի, երկրորդները՝ քրմական դասի, իսկ երրորդները՝ զինվորակն դասի կենտրոնատեղիներ: Եռադասության հնդեվրոպական ավանդույթի հետևությամբ է Երվանդ Վերջին թագավորը մ.թ.ա. III դարի վերջին Ախուրյանի և Արաքսի գետախառնի շրջանում կառուցել բնակավայրերի մի եռյակ և՛ արտադրողների դասի կենտրոնատեղի Երվանդակերտ դաստակերտը, քրմական դասի կենտրոնատեղի «Քաղաք կռոց» Բագարանը և երկրի նոր մայրաքաղաքը՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղի Երվանդաշատը:

СИСТЕМА ПОСЕЛЕНИЙ- ТРОИЦ В БАССЕЙНЕ РЕКИ АХУРЯН

Резюме

С. Петросян

⁵⁷ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, էջ 88-89:

⁵⁸ Մ. Պ ի տ ռ ո ս յ ա ն, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 47-49:

⁵⁹ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 258.

⁶⁰ И. М е щ а н и н о в, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., 1978, стр. 365.

⁶¹ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Եր., 1973, էջ 49-50:

⁶² Յ. Կ ա ռ ա ճ ի ղ ի ա ն, Ուշ. աշխ., էջ 240:

⁶³ Гр. К а п а н ц я н, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 435-436.

Трехсословность индоевропейского общества дала основу далеким предкам армян в бассейне реки Ахурия основать такие поселения-троицы, какими являлись предшественники средневековых поселений Ширакаван, Еразгаворс, Тигнис и Ани, Ереруйк, Магазберд. Из них предшественники Ширакавана и Ани были центрами сословия производителей, Еразгаворс и Ереруйк-жрецов, а Тигнис и Магазберд-воинов. Исходя из этой традиции царь Ерванд Последний (конец III в. до н.э.) в районе слияния рек Ахурия и Аракс построил три поселения: центр сословия производителей-дастакерт Ервандакерт, центр сословия жрецов - "город идолов" Багаран, новая столица Армении и центр сословия воинов-город Ервандашат. Значит и в Ервандидскую эпоху социальная структура общества древних армян обнаруживает тесное соотношение с социальным делением общества их далеких индоевропейских предков.